

**«6D030100 – Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу
САБИТОВА АКЕРКЕ САБИТОВНАНЫҢ**

**«Қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі тергеп тексеру
сатысындағы адвокат-қорғаушының іс әрекетінің процессуалдық
мәселелері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына**

АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасының Конституциясының 13-бабының бірінші және үшінші тармағы келесідей кепілдіктерді баянды етеді, яғни «әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы» және «әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі» деп тікелей көрсетіліп кетеді. Осы қағидаға сәйкес біз Қазақстан Республикасының құқықтық қағидаларды басшылыққа алатын бірден бір мемлекет екенің көруімізге болады, бірақ осымен қатар бұл қағидаларды тәжірибе барысында қолдану, жеке тұлға құқықтарын қылмыстық іс жүргізу барысында қамтамасыз ету маңызды шаралардың бірі болып табылады.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев өзінің 2020 жылғы қыркүйек айының 1 күні, «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл уақыты» атты халыққа Жолдауында мемлекеттік басқару, денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік-экономикалық және басқа да мәселелер бойынша бірқатар сұрақтарды шешу қажеттілігі туралы атап өтті. Біріншіден, пандемия тәжірибесін ескере отырып, Мемлекет басшысы құқықтық регламенттеу деңгейлері арасындағы теңгерімді қамтамасыз етуге бағытталған тетіктерді әзірлеуді тапсырды. Президент атқарушы биліктің қызметін шамадан тыс заңнамалық реттеу туындаған проблемаларға жедел қоюға кедергі келтіргенін атап өтті, сондықтан бұл мәселені құқықтық саясат тұжырымдамасы аясында қарастыру тапсырды. «Осы міндетті іске асыру жөніндегі алдын ала тәсілдер туралы айта отырып, нақты құқықтық қатынастарда икемді реттеуді қамтамасыз ету мақсатында қайта қарастырылатын егжей-тегжейлі нормаларды анықтау үшін заңнамалық актілерге тексеру жүргізу көзделеді», - деп атап өтті. Екіншіден, қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының тұрақтылығын қамтамасыз ету бойынша тәсілдерді әзірлеу міндеті қойылды. Бұл үшін Әділет министрлігі құқық қорғау органдарымен бірлесіп тұрақтылықты қамтамасыз етудің тиісті тетіктерін әзірлеу бойынша жұмыс жүргізуде. Мысалы, Қылмыстық және қылмыстық процестік кодекстеріне түзетулер

енгізу жиілігін төмендетуге, осы салада ұсынылған бастамаларды пысықтау тетіктерін күшейту арқылы қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы сот процестерінде адвокат пен прокурор құқықтарының теңдігін қамтамасыз ету қажеттігін жеке атап өтті. Осы тапсырманы орындау үшін адвокаттық қоғамдастықпен бірлесіп «Адвокаттық қызмет және заң көмегі» заң жобасына енгізілген түзетулер әзірленді, олар адвокаттардың сот процестеріндегі өкілеттіктерін кеңейтеді.

Адвокат-қорғаушының құқықтық мәртебесін қарастыра отырып, қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығының даму деңгейін, мемлекеттің демократиялық және құқықтық негіздерінің жетілуін, адамдардың өмір сүру жағдайларын, тәсілдерін, адам бостандығының шекараларын, әркімнің іс-әрекеті мен қызметін үйлестіруді, қатынастарға қатысушылар арасындағы қақтығыстар мен қайшылықтардың алдын алу немесе шешу, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізу, соның ішінде: ол халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларының талаптарына жауап бере ме, демократиялық бағыт бар ма, сайыскершілік сипаты, белгілі бір нормаларды, қылмыстық іс жүргізу құқығы институттарын қамтамасыз ету тетіктері мен құралдарымен қамтамасыз етілген бе, деген сияқты сұрақтарды ашып тақырыптың қазіргі Жаңа Қазақстан құру кезіңінде өз өзектілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында қылмыстық істер бойынша сот үкімдернің статистикасына мән беретін болсақ, яғни 2019 жылы - 2355 қылмыстық істер сотта қаралған, соның ішінде 72 адамға қатысты ақтау үкімі, 2020 жылы - 2699 қылмыстық іс қаралған, оның 53 қатысты ақтау үкімі шығарылған, 2021 жылы- 2691 қылмыстық іс қаралып, 35 адамға қатысты ақтау үкімі шығарылған, 2022 жылдың бірінші жартысында 1287 қылмыстық іс қарастырылып, оның 10 ақтау үкімімен аяқталған. Бұл әрбір ақтау үкімінің артында адвокат-қорғаушының белсенді, кәсіби және жан-жақты қызметінің нәтижесін көруге болады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері - қылмыстық процесте адвокат-қорғаушының қызметінің құқықтық негіздерін зерттеу, кәсіби қорғаушының сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында ұйымдық-құқықтық нысандарын жетілдіру жолдары мен әдістері туралы өз тұжырымдарын ұсыну. Қылмыстық істерді қарау кезінде қорғаушы ретінде әрекет ететін адвокаттың ерекшелігіне ерекше назар аударылады.

Қойылған мақсатқа жету үшін жұмыста келесі міндеттер шешілді:

- адвокат-қорғаушы қызметінің даму үрдісін талдау;
- Қазақстан Республикасында қылмыстық іс жүргізу барысында адвокат-қорғаушың алдын-ала тергеу барысында процессуалдық құқықтарын зерделеу;
- алдын ала тергеуге қатысу барысында адвокаттың осы бағыттағы ықтимал қызметінің мазмұны мен нысандарын ашу;

- азаматтардың қылмыстық процесте өзінің құқықтарын және заңды мүдделерін кәсіби қорғау құқығын негіздеу;

- қорғаушы қызметіне қатысты бөлігінде қылмыстық-процестік заңнаманың кейбір нормаларына сәйкесінше өзгертулер мен толықтырулар енгізу.

Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық негізін әлеуметтік процестерді танудың диалектикалық әдісі құрайды, салыстырмалы-құқықтық және нақты-құқықтық әдістер, сондай-ақ талдау мен синтездеудің, индукция мен дедукцияның жалпы ғылыми әдістері белсенді қолданылды. Эмпирикалық деңгейде нормативтік-құқықтық актілер, басқа құжаттар, баспа басылымдары, БАҚ-тағы жарияланымдар және т.б. зерттеу қолданылды. Диссертацияның әдіснамалық негізі танымның жалпы ғылыми әдісінің ережелері құрады.

Диссертациялық зерттеу жалпы философиялық, теориялық, эмпирикалық әдіске (диалектика, жүйелік әдіс, талдау, синтез, аналогия, дедукция, бақылау, модельдеу), сондай-ақ дәстүрлі-құқықтық зерттеу әдісіне (формальды-логикалық, салыстырмалы құқықтану) негізделеді.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы. Диссертацияның басты ғылыми жаңалығы бұл адвокат-қорғаушының сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында процессуалдық мәселелерін монографиялық деңгейде жүргізіліп отырған құқықтық реформалар және 2015 жыл қабылданған Қылмыстық процестік кодекстің негізінде жасалған жаңа көзғарастағы зерттеу болып табылады.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде автор адвокатура туралы заңнаманы және қылмыстық процестегі адвокат-қорғаушының өкілеттіктеріне қатысты қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізеді.

Диссертацияда адвокаттық қызметте және қылмыстық процесте қорғаумен айналысқысы келетін тұлғаларға қойылатын талаптар анықталған. Ізденуші адвокаттық қызмет құқықтарды қорғау үшін арнайы құрылған және құқық қорғау қызметін, әсіресе қылмыстық-процестік саласында жүзеге асыруға жақсы бейімделген институт болып табылатынын, ал адвокаттың өзі қылмыстық процесте қорғаушының алдында тұрған міндеттерді орындауды қамтамасыз ететін және сол арқылы әркімнің білікті заң көмегін алу құқығына кепілдік беретін тұлға болуы керек екендігін айтады. Осыған байланысты ізденуші қорғаушының қылмыстық процесте қатысу формаларын жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар енгізеді. Диссертация қылмыстық процестегі қорғаушының құқықтарын одан әрі кеңейту және қызметіне кепілдік беру қажеттілігін негіздейді және осыған байланысты осы кепілдіктерді процестік заңға бекіту туралы нақты ұсыныстар айтылды.

Қорғауға келесі ережелер шығарылады:

- адвокаттық қызмет күрделі динамикалық құқықтық категория ретінде кешенді құқықтық құбылыс болып табылады, өзара байланысты элементтер жиынтықта оның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге арналған жүйені құрайды. Ізденуші осы тұжырым негізінде авторлық тұрғыда, адвокаттық қызметтің элементтері туралы тұжырым жасайды. Адвокаттық қызметтің элементтері: субъект және тартылған тұлғалар, объект, мақсат, заңды іс-әрекеттер мен операциялар, оларды жүзеге асырудың әдістері мен тәсілдері, кәсіби этика, сондай-ақ адвокаттың іс-әрекеттерінің нәтижелері болып табылады;

- «Білікті заң көмегі» ұғымының авторлық анықтамасы берілген. Білікті заң көмегі - бұл қылмыстық сот өндірісіне қатысатын адамдардың құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғау болып табылатын және күдіктіні қорғауда, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің мүдделерін білдіруде, сондай-ақ процеске тартылған барлық басқа адамдарға кәсіби құқықтық көмек көрсету бойынша адвокат-қорғаушының қылмыстық процеске дербес қатысушысы ретіндегі процессуалдық қызметі болып табылады. Бұл тұжырымдаманы ҚР ҚПК 7-бабындағы тиісті тармақ ретінде енгізу ұсынылады;

- адвокаттың кәсіби құқықтарын белгілейтін ҚР «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңының 14-бабының ережесін іске асыру тетіктері әзірленді, оның ішінде заң көмегін көрсету үшін қажетті нақты деректерді дербес жинау құқығы және дәлелдемелерді ұсыну, яғни ҚР ҚПК 70-бабында көрсетілген қорғаушылардың құқығын кеңейту арқылы адвокат-қорғаушының қызметінің кәсіби тетіктерін арттыру;

- Құқықты кеңейту жөніндегі бағыттардың бірі ретінде қылмыстық-процестік кодекске сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректерін жария етуге жол бермеу бойынша авторлық ұсыныс енгізілді.

Қазіргі уақытта ҚР ҚПК-нің 201-бабының редакциясы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қорғаушыға істегі мәліметтерді оның рұқсатынсыз жария етуге жол берілмейтіндігі туралы ескертетіндей етіп жазылған. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңның 33-бабына сәйкес адвокат барлық мемлекеттік органдардан, жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен заңды тұлғалардан адвокаттық қызметті жүзеге асыруға қажетті мәліметтерді сұратуға және алуға; заң көмегін көрсетуге байланысты туындайтын және ғылым, техника, өнер саласында және басқа да қызмет салаларында арнайы білімді талап ететін мәселелерді түсіндіру үшін шарттық негізде мамандардың қорытындыларын сұратуға құқылы.

Бұл жағдайда заңның екі нормасы адвокаттарға заң көмегін көрсету кезінде коллизия тудыруы мүмкін, өйткені қорғаушы іс бойынша мәліметтерді жария етуге жол берілмейтіні туралы ескертіле отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында сарапшылармен кеңесуге не сарапшыға (маманға) ақылы негізде сараптамалық зерттеу жүргізуді тапсыруға құқылы, оның барысында сарапшыға қылмыстық істен алынған

материалдардың көшірмелерін ұсыну не қылмыстық процеске қатысу нәтижесінде алынған басқа да деректерді ұсыну қажет болуы мүмкін.

- адвокат-өкілге заң көмегін көрсеткені үшін төленген сомаларды жеке тармақпен қоса отырып, іс жүргізу шығындарының тізбесін реттейтін ҚР ҚПК-нің 175-бабына «Адвокат-өкілдің, аудармашының, маманның, сарапшының орындаған жұмысы үшін сыйақы алуы» деп өзгерістер енгізу қажеттілігі туралы ұсыныс енгізілді. Жәбірленушінің, сондай-ақ азаматтық талапкердің осы шығындары сотталған адамға жүктелуі мүмкін, өйткені аталған процеске қатысушылардың көрсетілген шығындарын қылмыстық процесті жүргізетін орган тікелей қылмыстық іс бойынша өндіріс барысында өтеуі тиіс. Олар жасалған қылмыспен тікелей байланысты, сондықтан олар оны жасаған адамның кінәсінен пайда болды, демек оларды кінәліден өндіріп алған дұрыс.

- қылмыстық процеске көмек көрсету кезінде адвокаттардың қызметіне кепілдікті қамтамасыз ету үшін тергеушінің қорғаушыға рұқсат беру туралы қаулысын шығармай-ақ іске қатысуды жатқызу қажет, өйткені ҚПК-нің 68-бабының 8-бөлігіне сәйкес адвокат қызметтік куәлікті және қорғау туралы жазбаша хабарламаны ұсыну бойынша қорғаушы ретінде іске қатысады. Іс жүзінде, қорғаушы көбінесе өз клиентінің құқықтарын қорғау үшін тергеу әрекеттерін жүргізу туралы өтініш бере алмайды немесе міндеттерін орындауға байланысты басқа да әрекеттерді жасай алмайды, өйткені сотқа дейінгі тергеу органы оны іске қатысуға рұқсат беру туралы қаулы шығарған жоқ. Бұл жағдайда адвокат қорғаушы ретінде сотқа дейінгі тергеу органына тәуелді болмауы керек, өйткені бұл күдіктіні қорғау құқығын бұзады. Адвокаттың қылмыстық істі тергеудің барлық кезеңдеріне уақтылы қатысуы қорғаныс сызығын құрудың немесе адамды қылмыстық қудалау шеңберіне негізсіз тарту мүмкіндігін болдырмаудың айтарлықтай артықшылығын береді.

Диссертация нәтижелерінің сыннан өтуі. Автордың жарияланған мақалаларында жүргізілген зерттеудің негізгі нәтижелері баяндалған. Диссертация жазу кезінде сегіз мақала жарияланды, оның ішінде: Scopus компаниясының халықаралық базасына кіретін Journal of Crime and Justice журналында 1 мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда 3 мақала, республикалық және халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда 4 мақала.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі зерттеудің пәні, мақсаттары мен міндеттерімен анықталады және анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, сегіз бөлімді біріктіретін үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.